

ПЕРЕКЛАДАЦЬКА ПРОБА

Віталій Радчук

Ніщо так не вчить майстерності, як розбір її взірців. Усякий талановитий переклад гарний по-своєму, всі недолугі мають більше спільних рис, ніж відмінностей. У цьому складність, а з іншого боку – простота завдання для наставника й учня. Обійти низини ремесла вершинами, щоб набратися сили, ніяк не випадає, легший шлях підказує себе сам: треба з'ясувати й алгоритми типових перекладацьких хиб та недомислів, викоринити легковиправні, випрацювати стратегію запобігання тривкішим. Коли з самого початку нічого не робити для подолання тих чи інших вад перекладу, вони зазвичай складаються в систему, яка знаходить підкріплення в переконаннях і тому відтворюється послідовно, щораз заново, мандруючи від тексту до тексту, мов чума від міста до міста.

З яким багажем умінь приходить студент на перше заняття з перекладу? Даймо йому на пробу простий зв'язний текст і подивимося, що в нього вийде. Кілька останніх років у низці ВНЗ¹ автор цих рядків відстежував, як тлумачать початківці під диктант невеликі фабульні оповідки. Зір має свої спокуси, тому текст і подавався для сприйняття тільки на слух. Двічі: спершу – для загального ознайомлення, щоб пам'ять схопила цілісну картину, вдруге – з паузами для швидкого запису перекладу. Ось живий приклад:

The Indian and the Two Travellers.

Two men were travelling in a very wild part of America. They saw no modern houses and no traces of civilisation for many days. They saw only a few wooden huts and tents where the Indians lived. One day they met an old Indian. He was very clever and knew everything about the forest and the animals living in it. He could also speak English quite well. 'Can you tell us what the weather will be like during the next few days?' one of the travellers asked him. 'Oh, yes,' he said. 'Rain is coming and wind. Then there will be snow for a day or two. But then the sunshine will come again and the weather will be fine.' 'These old Indians seem to know more about nature than we do with all our science,' the man said to his friend. Then he turned to the old Indian. 'Tell me,' he said, 'how do you know that?' The Indian answered, 'I heard it over the radio.'

Що спільного й типового в сотнях перекладацьких проб? Які профілактичні щеплення слід шукати для загалу новачків у першу чергу?

Більшість легко справляється з лексикою, трохи гальмує на морфології, а надто вагається щодо інтонації, майже не перебудовуючи синтаксису. Отже, запас слів не підводить (рідкісні, та й не дуже, тут хіба що *trace* і *hut*), зате є труднощі структурування і відтінювання думки. Слово *part* виявляється міцним горішком: більшість його розуміє буквально або ховає в прикметник (*по дикій Америці*), марно сподіваючися, що той засвітиться лише обмежувальним значенням. Зазвичай до чверті тестованих пропускає обставину часу в другому реченні, вважаючи зайвим згадувати самоочевидну деталь – *багато днів*. Зате дуже показово, що близько двох третин решти, для кого вона суттєва, без жодних на те підстав логічно наголошує її, не переставляючи, як годилося б, з кінця на початок. А ті, хто переосмислює часовий відтинок просторово (*на своєму шляху, по дорозі*), вже значно рідше хибують на логічний наголос. Чому? Адже мізкують чутливіші до мови! І при цьому менш скуті формою. Аналогічно понад три чверті тих, хто залишає *лісовим звірам* означення, ніяк не може перемістити його, щоб не вдаватися до підрядного речення. Де й мало коли замінює *що жили в ньому* на *що там жили*, а стосовно людських жител перед тим, навпаки, – *де жили* на *в яких жили*.

Прив'язаність до дієслова *could* здебільшого ділить гурт початківців навпіл. Ті, що зберігають обидва дієслова (*міг розмовляти*, а також наступну пару *чи можете сказати*), частіше й означення *дуже добре (досить гарно)* ставлять у кінець. Змінимо в оригіналі речення на *He also spoke fairly* (або *very*) *good English* – і зросте вірогідність, що більше тлумачів розставитиме все куди слід. Незрілий букваліст і тут дає маху, проте легко погоджується, що *гарно говорив* звучить природніше від *говорив (доволі) прекрасно*, а в цьому його неабияка перевага над зрілим і затятим упертюхом. Погодній картині можна додати цілісності шляхом синтезу двох речень в одне: *знову настане гарна сонячна погода*, – проте зовсім небагато новачків відважується на смислове стягнення. Більшість перекладає дослівно, зберігаючи побудову, з якої прозирають необов'язкові тут причина і наслідок: *знову засяє сонце (буде сонячно) і погода стане (буде) чудовою*.

Тільки освітою можна застерегти від помилок фактичних: третина не відає, що *індійці* живуть в Індії, а в Америці – *індіанці*. Дається взнаки ще й суржик. Його гримаси різноманітні, численні і варті окремої серйозної розмови. Як і соціолінгвістика перекладу (Чи не *підкажете..?*), милозвучність (*знав все, бачили лише*), грамотність (*Як ви це знаєте? літній старик* – старе русло ріки влітку), розподіл за вживаністю у межах норми (*двоє – два, мандрувало – мандрували, дикими просторами – по диких просторах*) тощо.

Переклад, як відомо, – завжди порівняльна стилістика мов. Кожен другий кривотлумачить *Oh!* як *O!* (*O, так!*) – не замислюючися над тим, наскільки такий вигук тут природний і доречний. Десь би інде заміна вислову *день чи два* на *пару днів* була б серйозною логічною помилкою – тут така зміна не важить зовсім, зате найменшим емоційним перегином можна геть пощербити гумор. У сміховинці немає вишуканості чи індивідуалізації стилю, але й цю простоту декому буває віддати не під силу. Хтось засушує пряму мову непрямою, накидає співбесідникам невластиві взаємини, регістр, вдачу, манеру, як-от мілку балакучість простачка: *А я слухав радіо і чув, як по ньому передавали прогноз погоди на наступні дні*. У когось

¹ Київський національний університет ім. Т. Шевченка, Київський інститут перекладачів, Національний університет "Києво-Могилянська академія", Волинський інститут економіки та менеджменту, Запорізький інститут державного та муніципального управління, Запорізький державний університет, Кременчуцький державний політехнічний університет. Нижче наведено лише усереднені й приблизні показники без порівняння закладів.

старенький знавець фауни прорікає, що погода нормалізується, бо він краще вчених підкутий у питаннях природного довкілля. Хай би був і *знайко*, аби не *відун*, сиріч пророк... тварин. Та й *довкілля* дає фору *навколишньому середовищу* (якщо навколишнє, то тим самим вже середовище).

Навіть у значно грубіших хибках інколи жевріють несподівані плюси – незатоптані зародки таланту. Не кажучи вже про те, що паростей професіоналізму не приховують вдалі творчі знахідки. Якщо відхід від букви наближує до суті, слід лише вітати неспівні ще прийомів перевиряження, крізь які пульсує неординарна думка. Негоже було б прасувати її авторитетом іншої вдалої версії. Недалекоглядним було б ганити, приміром, за смислове ущільнення (стягнення) – відмову від колоритної деталі, яку уява домальовує і без згадування, – а також за антонімічне заперечення і перенесення з попереднього речення обставини, ще й зміненої: *За всю довгу дорогу їм нічого не попалося на очі, крім індіанських поселень.* Або: *Довгим шляхом нічого, прич помішкань індіанців, їхній зір не запримітив.* Не етнографічну ж довідку тлумачимо, не підручник з географії! Переклад може бути оригінальним, хоч він і не оригінал. Заіскритись зрідка якесь незатерте слово, як-от *випогодиться, обходисвіт*, то й закрадається у викладача гадка: а чи не прозирає це дар Божий, чи не Лукашеве зерно сходить?..

Але найдивовижніший результат довелося багато разів перевіряти, щоб упевнитися, що це такі закономірності: близько третини початківців не перекладає *you* однаково в обох звертаннях. Перше запитання до старого індіанця тлумачить поважливим *Ви*, а закінчує розмову неввічливим панібратським *ти*. Це при тому, що свіжа проба лежить перед очима і є вдосталь часу, щоб її відредагувати. Залишмо для іншої нагоди тему виховання студентів, котрі й двічі “тикати” старому вважають за норму поведінки, – тут зауважмо, що таке спірне тлумачення принаймні цілісне. До того ж, гумор наша молодь сприймає і вставляє *будь ласка*, навіть *будьте люб’язні (ласкаві)* у звертання доволі часто, хоча в оригіналі такого політесу зовсім нема. Проте назагал очевидно, що закінчений і прозорий текст розпадається у свідомості перекладача-початківця на окремі речення, смислові групи, навіть лексеми, а разом з тим і на окремі, непов’язані прийоми тлумачення, поміж яких явно бракує важливих. Через те інколи пропадає і логіка, з’являється комізм зовсім іншого ґатибу. Старого просять: *Скажіть нам, будь ласка, якою буде погода*, – а він відрікає, ніби недочув: *Так, звичайно.* Або запитують просто: *Якою буде погода?* – а він озивається недоладним *Авжеж, можу*. Власне, коло операцій з фрагментами думки і мало би бути вузьким – цілісний твір потребує значно потужнішого арсеналу. Його й підказують невдачі на взір отакої:

Індієць і два подорожжючі

Два чоловіки подорожували по дикій частині Америки. Вони не бачили модерних будинків і слідів цивілізації багато днів. Вони бачили тільки декілька дерев’яних хат і тентів, де жили індіанці. Одного дня вони зустріли старого індіанця. Він був дуже розумний і знав все про ліс і про тварин, що у ньому жили. Він також міг балакати по-англійському дуже добре. “Ви можете сказати нам, яка буде погода наступні кілька днів?”, – спитав індіанця один з подорожжючих. “О, так, – відповів індієць. – Буде дощ і вітер. Потім буде сніг день чи два. Але потім буде сонце і погода буде гарною”. “Ці старі індіанці, здається, знають більше про природу від нас, учених”, – сказав чоловік своєму другу. Потім він повернувся до старого індіанця: “Скажи мені, – сказав він, – як ти це дізнався?” Індієць відповів: “Я чув це по радіо”.

Похвалімо цей переклад: у ньому немає пропусків, які б свідчили про нерозуміння англійської мови. Він граматично правильний, крім активного дієприкметника *подорожжючий* і синтаксичних натяжок. Однак розділовими знаками у пробі було знехтувано, а коли хтось забуває ставити бодай крапку – він не лише неграмотний, а й не уважний. Обидві вади, якщо їх не виправити, для перекладача фатальні. *Учені* – похибка куди менша, ніж *індіанці* під *тентами* або... *туристи* біля *шалаша*, двозначні *подорожники* біля *палатки*, що таки потіснила *намет* у СУМі, бо буває, що тлумачать і так². Вселяє надію те, що займенник *him* після дієслова *спитав* конкретизовано іменником *індіанця*, а *he said* – на *відповів індієць*. Проте лексичними повторами аж кишить переклад, це якраз і свідчить, що оригінал не перекладено як ціле. Слово *індієць* вжито 7 разів, *буде* (про погоду) – 5, *сказати* – 5. Є “віртуози”, які примудряються в такому мікротексті довести кількість вживань слова *сказати* до десяти, ніби умисне замінюючи ним всі *спитав, відповів* та вставляючи його скрізь, – де тільки можна. “– Чи не *скажете*, яка буде погода? – *сказав* мандрівник. – Як же не *сказати!* *Скажу*, – *сказав* індіанець... – *Скажіть* мені, – *сказав* він, – хто Вам це *сказав*? А той і *каже*: – По радіо *сказали*”...

Правильних (як не накидати мірку – вдалих) варіантів перекладу може бути сила-силенна. Для порівняння:

Індіанець і двоє мандрівників

Двоє друзів подорожувало незайманим закутком Америки. Минав день за днем, а вони не бачили ні сучасних будинків, ні інших ознак цивілізації. Усе, що їм трапилося на очі, – кілька дерев’яних хижок та наметів, де тулилися індіанці. Зустрівся їм якось один вельми тямущий тубілець поважного віку. Він знав усе про ліс і лісових звірів. А ще й чудово розмовляв по-англійському. “Чи не скажете нам, якою цими днями буде погода?” – поцікавився в нього один з мандрівників. “Аякже, скажу. Очікуються дощ і вітер. Потім день-два йтиме сніг. А далі знову вигляне сонце і погода буде прекрасна”. “Схоже, що ці діди-індіанці розуміються на природі краще, ніж ми з усією нашою наукою”, – зауважив своєму приятелеві мандрівник. Відтак повернувся до старого й запитав: “А як ви про все довідалися?” “Слухав радіо”, – відповів той.

² Звичайно, помилка має ранг. При тому, що грамотна фраза може виявитися мілкою чи безглуздою, а неграмотна – місткою і функційною, наприклад, засобом індивідуалізації мови іноземців у красному письменстві. Вочевидь, перекладацькі похибки, включно з логічними та фактичними, не зводяться до мови (орфографії, лексики, граматики, стилістики тощо), а можуть класифікуватися світоглядно – за причинами й наслідками, за мотивами вибору тих чи інших знарядь тлумачення тощо. Перекладач бо завжди інтерпретатор. Errare humanum est. Отже, помилкологія має бути антропоцентричною.

Коли у перекладача є свої резони, він може довго й ґрунтовно обстоювати своє тлумачення, пояснюючи кожний свій крок. З яких міркувань щось додано, переставлено, вилучено, переосмислено, акцентовано? Чому двоє *друзів*, а не *мандрівників*, *мандрівців* або *чоловіків*? Чому *незайманим закутком*, а не *дикою глушиною*, *необжитою місцевістю*, *глухими нетрями*, *відлюдною глибинкою* або *глухоманню*? Чим *минав день за днем* краще від *упродовж (протягом) тривалого часу*, *дуже довго* і *вже давно*? Чим *все що* переважає *єдине що* і *нічого крім*? Чому *тулилися*, а не *жили* або *мешкали*? Чому не *індіанські житла*, *халупи* або *вігвами* – без підрядного речення? Чому *якось*, а не *однієї днини* або *одного разу*? І чому б *одного разу* не переставити в зачин твору? Чому *зустрівся тубілець поважного віку*, а не *спіткався старий індіанин*, *надибали (здибали, зустріли) дідка з місцевих*, *натрапили на старого тамтешняка*, *спіткали чоловіка похилого віку з (серед, поміж) місцевих людей*? Чому *тямуций*, а не *мудрий* або *розумна голова*, *ума палата*? Чому *ліс і лісових звірів*, а не *ліс і тварин*? Чому *а ще й*, а не *також* або *до того ж*? Чому *чи не скажете*, а не *скажіть-но нам*? Чому *поцікавився*, а не *спитав* і чому далі *запитав*, а не *став доскіпуватися*? Чому *аякже*, а не *атож*, *авжеж*, *звичайно*, *певна річ*, *єге ж*, *охоче*, *залюбки*? Чому *очікуються дощ і вітер*, а не *скоро полле дощ і підніметься вітер* або *наближається дощова буря*? Чому *сніг*, а не *снігопад*, *сніговий*, *сніголет*, *сніжниця*, *снігова веремія*, *хуртеча*, *віхола*, *вертелиця*, *каранина*, *сквира*, *хвижа*?³ Чому *сонце вигляне*, а не *засяє* або *з'явиться* і чому б два підмети з присудками не увібгати в одне слово *розхмариться (проясниться, роз'ясниться, виясниться, розпогодиться, вигуляється, розгодиниться)*? Або переставити причину і наслідок: *погода налагодиться, буде сонячно*. Чому *ці діди-індіанці*, а не *ці старі індіанці* або *ці тутешні старі люди* (індіанки теж)? Чому *розуміються на природі*, а не *знають (про) природу (світ)*? Чому *ніж ми з усією нашою наукою*, а не *від нас, попри всю нашу вченість* (антитеза ж бо очевидна)? Чому *мандрівник зауважив своєму приятелеві*, а не *подорожжанин спостеріг своєму супутнику*? Чому не *мовив* до одного і не *звернувся* до іншого? Чому *як довідалися*, а не *звідки ви це все знаєте, як визначаєте* або *звідки маєте таку певність*? Чому *слухав радіо*, а не *чув (прогноз) по радіо* або *передавали по радіо, по гучномовцю розповіли*? Творчість – завжди експеримент. Як заграє слово, коли деінде в тексті щось змінити? Котрий із синонімів далі вибрати, коли почати з *Двоє подорожжан мандрувало*? До яких удатися звернень, щоб уникнути різнобою? Як сформулювати відповіді, щоб звучали в унісон запитанням?.. Зрештою, порівняймо, як міняється інтонація, плин, настрій оповіді від варіацій синтаксису:

Двоє друзів подорожувало незайманим закутком Америки.

Незайманим закутком Америки подорожувало двоє друзів. І т. д.

Кожен такий хід має сенс не сам по собі, а в сукупності прийомів, орієнтованих на ідею цілого. Бо перекласти треба не просто слова чи речення, а належний до певного жанру твір.

Найпоширеніша хвороба навчальних перекладів – **буквалізм**. По середніх школах і ВНЗ гуляє справжня хронічна епідемія, охоплюючи нові й нові гурти, де кожний заражає всіх і всі кожного. Викорінити її здатні лише дійові засоби профілактики. Насамперед – плекання цілісного сприйняття тексту, чутливості до істотної деталі, стилю, до слова живого, місткого, точного, дохідливого. Запорукою набуття творчих навичок тлумачення служить рідномовна розвиненість інтелекту перекладача.

Буквалізм – не прокляття, а закон, що діє у людському мисленні. Термін позначає містке наукове поняття. Явище буквалізму різнолике, бо вражає різні частини організму мови, і живуче, бо відтворюється за нових сприятливих обставин, а відступаючи з якоїсь ділянки, міцно тримається деінде. При цьому буквалізм не ходить сам – він є симптом, що в перекладі слід шукати й інші хиби.

Примітка.

Щоб випрацювати у студентів елементарні навички цілісного тлумачення і відвадити їх від шкільного буквалізму, автор цієї студії дає в початковому курсі (це 3-й рік навчання) в Інституті філології КНУ на переклад під диктант з півсотні коротких і простих фабульних оповідок, кожна з яких вчить розв'язувати нескладні творчі задачки і обходити певні типи “пасток”. Зазвичай цього вистачає. Вдома студент має зробити зворотний переклад англійською мовою для перевірки його в класі. Але диктант-переклад з розбором править лише за розминку. Паралельно курсом передбачено аналіз і редагування в класі домашніх перекладів різних за жанром і дедалі трудніших цілісних творів: художніх, публіцистичних, наукових, ділових тощо. Ці проби мають бути доведені до видавничих вимог. Далі на 4-му курсі в розкладі розділяються усний і письмовий переклад (у нас – у співвідношенні 2:1 або 1:2), чимраз ширшає і жанрово-стилістичний діапазон. Опрацьовуються тематично цілісні цикли текстів – перекладач має освоїти принаймні кільканадцять галузевих терміносистем. У такий спосіб, по суті, переклад спеціалізується – чи в рамках одного предмета, чи виокремлюючися в технічний, юридичний, художній, конференційний (телефонічний) тощо. При цьому творча робота поліпшує знання обох мов до бажаного рівня (хоча це мета окремих підготовчих дисциплін), виконуючи й ширшу пізнавальну функцію, адже мало яка галузь початківцеві вже добре відома. Звідси й високі вимоги до викладача перекладу: це має бути ерудит у філології і поза нею, йому на практичних заняттях просто доводиться заповнювати природні прогалини у знаннях студентів зі стилістики, лексикології, семасіології, структурології, компаративістики, соціолінгвістики, загального мовознавства, поезики, країнознавства, історії, економіки тощо. А ще й учити їх, як вести самостійний пошук необхідних для перекладу знань і методик.

³ “Англо-український словник” М. Балли (Київ, 1996) дає п'ять відповідників слову *snowstorm* (завірюха, хуртовина; хуга, віхола, буря) і ще три для *snow* (сніг; снігопад, та сама завірюха, заметіль). Понад сто наводимо у статті “Радість порівняння” про роль перекладу в середній школі. Див.: Рідна школа, 1997, № 1, с. 19.